

Wojciech Mazan¹

**„NIE WEZMĄ BOBUSIA, PÓKI ŻYJEMY!”
ŻYDOWSKI RUCH OPORU W OSTROWCU²**

Teraz panuje w Ostrowcu spokój – przekonywał Jakub Icek Rubinsztajn³, prezes ostrowieckiego Judenratu Icchaka Cukiermana⁴, przyszłego organizatora Żydowskiej Organizacji Bojowej, przybyłego do miasta jesienią 1941 r. Ale spokoju w mieście nie było. Obaj o tym wiedzieli. Rubinsztajn, powołany przez Niemców na przewodniczącego marionetkowego urzędu, wierzył, że spokój jemu i jego otoczeniu zapewni uległość wobec okupantów. Cukierman miał już wówczas świadomość, że machina masowego mordu ruszyła. Żydzi w Ostrowcu żyli w strachu. Grabieże, przymusowa praca, przeludnienie getta, epidemie tyfusu, egzekucje, gwałty nie są cechami spokojnego miasta. Mimo to, niemal od samego początku wojny istniał opór. Opór cywilny przejawiający się w pomocy socjalnej, w konspi-

---

¹ Wojciech Mazan, mgr, historyk sztuki, fotograf; Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim.

² Artykuł powstał na podstawie referatu wygłoszonego przez autora podczas konferencji *80 lat po końcu świata. Żydowski opór w mniejszych gettach okupowanej Polski* 5 września 2023 r. w Senacie RP. Konferencja zorganizowana została przez Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Muzeum Getta Warszawskiego i Fundację Brama Cukiermana w ramach obchodów Roku Pamięci Bohaterek i Bohaterów Getta Warszawskiego.

³ Jakub Icek Rubinsztajn przed wojną był właścicielem drukarni i wieloletnim radnym miejskim. Używam spolszczonej wersji nazwiska, jaka stosowana była w dokumentach z epoki. W źródłach tłumaczonych z innych języków nazwisko to najczęściej występuje w wersji Rubinstein.

⁴ I. Cukierman, *Nadmiar pamięci (siedem owych lat). Wspomnienia 1939-1946*, Warszawa 2000, s. 114.

racyjnej działalności edukacyjnej i kulturalnej. Z czasem młodzież żydowska zaczęła przygotowywać opór zbrojny – samoobronę. Cześć z nich szukała możliwości walki w polskiej partyzantce, co czasami kończyło się tragicznie.

O żydowskim ruchu oporu w Ostrowcu w literaturze historycznej pisało się zdawkowo, najczęściej jako dodatek do historii Zagłady. Dlatego w swoim artykule chcę zarysować formy i skalę tego zjawiska, by pokazać jak walczycy, a nie tylko jak ginęli żydowscy ostrowczanie. Przedstawię wybrane osoby i wydarzenia w świetle tzw. ostrowieckiej księgi pamięci⁵. Ta monumentalna pozycja, powstała wysiłkiem ocalałych, składa się z trzech sekcji językowych: angielskiej, hebrajskiej i jidyszowej. Podczas, gdy pierwsza sekcja od dawna była znana historykom, tak dwie kolejne były dostępne w bardzo ograniczonej wersji z powodów językowych. Sytuacja zmienia się w ostatnim czasie, gdyż na stronie www.jewishgen.org pojawiają się poszczególne rozdziały pisane w jidysz lub po hebrajsku, tłumaczone na język angielski.

Ryc. 1. Ostrowiecki rynek, fot. K. Wilak, 1940-1942 r. Zbiory Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim.

---

⁵ *Ostrowiec. A Monument on the Ruins of an Annihilated Jewish Community*, red. G. Silberberg, M. Sh. Geshuri, Tel Aviv 1971, www.jewishgen.org/yizkor/ostrowiec/ostrowiec.html [dostęp: 31.08.2024]. Przy cytowaniu tej pozycji korzystam z własnego tłumaczenia.

W mieście Ostrowiec (od 1936 r. Świętokrzyski) w okresie międzywojennym tutejsza wyznaniowa gmina żydowska zaliczana była do tzw. gmin dużych, gdzie wybierano Zarząd i Radę Gminy⁶. *Miasto było średnio zamożne, mało ludzi bardzo bogatych, więcej stanu mieszczańskiego i dość dużo biedoty* – wspominał jeden z ocalałych⁷. Wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości, polscy Żydzi otrzymali prawa obywatelskie, z których chętnie korzystali włączając się w życie społeczne. Tak było także w Ostrowcu. Żydzi byli radnymi miejskimi, organizowali oddziały partii politycznych, tworzyli szkoły, zrzeszali się w organizacjach pomocowych, sportowych i kulturalnych. Był to okres intensywnego rozwoju ruchu młodzieżowego. W Ostrowcu działały rozmaite żydowskie organizacje i ruchy młodzieżowe wszystkich nurtów politycznych z przewagą syjonizmu⁸. W latach 30. XX w. istniał w mieście kibuc, który przygotowywał młodych ludzi do emigracji do Palestyny⁹. To bogate życie społeczne będzie miało olbrzymie znaczenie dla żydowskiego ruchu oporu w czasie wojny. W 1939 r. ludność ta liczyła lekko ponad jedenaście tysięcy osób¹⁰, czyli co czwarty mieszkaniec miasta był żydowskim Polakiem¹¹.

Wojska niemieckie wkroczyły do Ostrowca 7 września 1939 r. Pod koniec miesiąca utworzono Judenrat (Radę żydowską). W okupowanej Polsce władze niemieckie powoływały rady, które stały na czele gmin, w celu realizacji poleceń okupantów¹². Na pierwszego prezesa ostrowieckiego Judenratu Niemcy powołali Mendla Zeisela. Ten przedwojenny adwokat i sympatyk prawicowego odłamu syjonizmu robił co mógł, by swoje marionetkowe stanowisko wykorzystywać dla dobra żydowskiej społeczności. Narzucone przez okupantów kontrybucje zbierane były przez Judenrat sprawiedliwie, tzn. wysokość daniny ustalana była według stanu majątkowego. Pamiętna była postawa prezesa Zeisela w grudniu 1939 r., gdy do Ostrowca skiero-

---

⁶ K. Urbański, *Zagłada społeczności żydowskiej Ostrowca Św. w okresie II wojny światowej*, [w:] *Rejon Ostrowca Świętokrzyskiego w okresie II wojny światowej*, materiały z konferencji naukowej, red. W. R. Brociek, Ostrowiec Świętokrzyski 1999, s. 65.

⁷ Relacja: Chaim Langer, AIPN, Biuro Udostępniania 2323/986, k. 7.

⁸ W Ostrowcu działały następujące żydowskie organizacje młodzieżowe: Hachulec Haszomer Haleumi, Haszomer Hacair, Hachulec Hamizrachi, Hachulec Hadati. Zob. M. Blajberg „*The Zionist Youth*” *Arouse the Jews to Aliyah*, tłum. Y. Anis, [w:] *Ostrowiec. A Monument...*, s. 248.

⁹ Kibuc Geula, prowadzony był przez lokalne struktury religijno-syjonistycznej partii Mizrachi w l. 30. XX w.

¹⁰ R. Renz, *Żydzi w Ostrowcu w Polsce odrodzonej*, [w:] *Żydzi Ostrowieccy. Zarys dziejów*, Ostrowiec Świętokrzyski 1996, s. 54.

¹¹ Określenie Jana Tomasza Grossa.

¹² Hasło: Judenrat, www.sztetl.org.pl/pl/sloownik/judenrat [dostęp: 31.08.2024].

wanych zostało około tysiąca Żydów wysiedlonych z Konina i okolic¹³. Zeisel wystosował wówczas apel do członków gminy o przyjęcie uchodźców do własnych domów. Pierwszy uczynił to dr Ludwik Wacholder¹⁴ i jego autorytet zaważył na pomyślnym przebiegu akcji. Uchodźcy rozlokowani zostali w ciągu kilku godzin dzięki pomocy żydowskich rezerwistów przedwojennego wojska polskiego, skupionych w przewodzonej przez Mandla Zeisela tajnej organizacji¹⁵. Jego działania prospołeczne nie mogły podobać się okupantom, dlatego wkrótce pozbawiony został stanowiska, a na jego miejsce władze niemieckie powołały mniej niezależnego Icka Rubinsztajna.

Ryc. 2. Dzieci i nauczyciele organizacji samopomocowej, 1940-1942. Yad Vashem.

---

¹³ E. Langer, *The Ostrowiec Aid Society for Konin Refugees*, tłum. L. Raichman, [w:] *Memorial Book Konin*, Tel Aviv 1968, www.jewishgen.org/yizkor/Konin/kon464.html#Page509 [dostęp: 31.08.2024].

¹⁴ Ludwik Wacholder (1881-1942) był dentystą, przedwojennym radnym miejskim, a także członkiem zarządu gminy żydowskiej.

¹⁵ I. Birnzwieg, *The Revisionist Zionist Movement in Ostrowiec*, [w:] *Ostrowiec. A Monument...*, s. 352.

W maju 1940 r. w Generalnym Gubernatorstwie powołana została – za przyzwoleniem władz okupacyjnych – Żydowska Samopomoc Społeczna (dalej: ŻSS). Była to organizacja dobrowolnej opieki nad ludnością żydowską, wokół której skupili się działacze społeczni. Na czele ostrowieckiej ŻSS stanął Kalman Szajnfarber. Organizacja prowadziła dom starców, szpital, kuchnię ludową oraz sierociniec. Opieki nad dziećmi z sierocińca podjęła się młodzież wywodząca się z przedwojennych organizacji. *Ideowa młodzież, wśród której nie zgasła iskra idealizmu oraz gotowość poświęceń dla dobra ogółu*¹⁶ – notował Emanuel Ringelblum, sekretarz generalny ŻSS. Chaskiel Mandel, przedstawiciel owej zaangażowanej młodzieży, w swej powojennej relacji wymienia nazwiska szesnastu osób dodając, że nie jest to pełna lista¹⁷. Młodzież dbała o sprawy bytowe swoich podopiecznych i podjęła się tajnego nauczania. *Wierzyliśmy, że tylko wychowując dzieci w duchu judaizmu, będziemy w stanie dać im siłę do przetrwania tego straszego czasu*¹⁸. Przewodził im młody hebrajski poeta Mosze Gutman. Ten uzdolniony ostrowczanin przed wojną studiował w Hebrajskim Seminarium w Warszawie i publikował w tygodniku „Baderech”. We wrześniu 1939 r. uciekł na wschód, lecz wkrótce powrócił do rodzinnego miasta. Swoje doświadczenia wojny opisywał w wierszach, które odczytywał młodzieży i dzieciom¹⁹.

Getto w Ostrowcu powstało w kwietniu 1942 r. Obejmowało rynek z przyległymi ulicami. Na ok. 4 kilometrach kwadratowych znajdowało się ponad szesnaście tysięcy osób²⁰, w tym około tysiąc dwieście austriackich Żydów przesiedlonych z Wiednia niedługo przed powstaniem getta. Było to tzw. otwarte getto, tzn. nieogrodzone, ale za jego opuszczenie groziła kara śmierci. Przeludnienie i złe warunki higieniczne doprowadziły w ma-

---

¹⁶ E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego*, Warszawa 1983, s. 495.

¹⁷ Mandel wymienia następujące osoby: Josef Vineberg, Szmul Yechezkel Mandel, Berel Rozentzweig, Pola Orensztajn, Shoshana Eidelman, Kisel Goldblum, Sara Rozentzweig, Salka Macharubaska, Szlomo Rubinshtein, (kobieta) Miller, Chana Horovicz, Abram Mandel, Yisroel Neidik, Mosze Fefer, Sheindl Peffer, Renia Niskier, Basia Halbersztat. Zob. E. Mandel, *The Youth Open a Children's Home in the Ghetto*, tłum. L. Raichman, [w:] *Ostrowiec. A Monument...*, s. 330.

¹⁸ E. Mandel, *The Youth...*, s. 333.

¹⁹ Mosze Gutman został zamordowany w pokazowej egzekucji w czasie pierwszego wysiedlenia, prawdopodobnie 20 października 1942 r. podczas skoszarowania robotników przymusowych.

²⁰ *Encyclopedia of camps and ghettos 1933-1945*, vol. II, *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, Part B, s. 269, www.ushmm.org/research/publications/encyclopedia-camps-ghettos [dostęp: 31.08.2024].

ju 1941 r. do wybuchu epidemii tyfusu. Według szacunków w całym okresie istnienia getta z głodu i chorób zmarło ok. 10 proc. jego mieszkańców²¹.

Ryc. 3. Członkowie młodzieżowej organizacji Dror, Ostrowiec, 1941 r. Yad Vashem.

W listopadzie 1941 r. do Ostrowca przybył Icchak Cukierman, przywódca Hechaluc-Dror, by założyć konspiracyjny kibuc. Przybył w szczególnym momencie, gdy dotarły do niego wiadomości o masowych egzekucjach w Ponarach pod Wilnem. W pisanych po wojnie wspomnianych Cukierman przyjęcie tych wiadomości łączy właśnie z pobytem w Ostrowcu: *Rubinstein, a wraz z nim inni z Ostrowca, byli pierwszymi, którzy dowiedzieli się ode mnie o Wilnie, o wielkiej rzezi. (...) Dalej: Byłem wzburzony, różne myśli nie dawały mi spokoju. Gdy minęło pierwsze przygnębienie i strach, obraz zaczął się przejaśniać. Wiedziałem, że burza nie niszczy nasienia złożonego w ziemi. Właśnie w takich dniach znaczenie Ruchu jest wyjątkowo ważne. Należy zebrać siły i podjąć działalność dyktowaną przez rzeczywistość. Szczególnego znaczenia nabiera w takich dniach właśnie kibuc, w któ-*

---

²¹ *Encyclopedia of camps and ghettos...*, s. 269.

*rym skoncentrują się młode, witalne siły, by przygotować się do nadchodzących dni*²².

W Ostrowcu i pobliskim Opatowie Cukierman zastał grono chalucowej młodzieży, w tym kilkudziesięciu uczniów tajnych kompletów Droru. Ostrowiecki kibuc powstał dzięki pomocy Rubinsztajna, prezesa Judenratu, który przydzielił chalucom lokal i żywność²³. Tuż za Cukiermanem przyślany został do Ostrowca Beryl Brojde, żeby poprowadzić kibuc i z czasem przygotować grupę do samoobrony. Stanowiła ją głównie miejscowa młodzież. Część z niej w przyszłości stała się żołnierzami ŻOB i walczyła w Powstaniu w getcie warszawskim w 1943 r. Dzięki pracy Hanksi Grupańskiej „Odczytanie listy” znamy ich nazwiska, a także ich ostrowiecką historię. Basia i Sura Silman oraz ich kuzyn Abram Eigier pochodzili z bogatych rodzin Silmanów oraz Heine i mieli możliwość ukrycia się po aryjskiej stronie. Podobnie Lejb Rappaport. Dawid Szulman przed wojną przyjechał do kibucu w Ostrowcu, miał obce obywatelstwo, ale spalił papiery i został w getcie²⁴. Część grupy stanowili młodzi uchodźcy z Konina, wśród nich Frania Beatus, późniejsza łączniczka Cukiermana, której postać niedawno przypomniała Karolina Sulej w reporterskiej opowieści pt. „Siksa”²⁵. Pozostali to: Jakub Aleksandrowicz, Abram Horowic, Aba Gertner, Izak Morgelender, Dawid Sztajn i Izrael Zilberman. Historyk Krzysztof Urbański podaje, że do Ostrowca przybywały dwie legendarne łączniczki – Chaja Grosman i Frumka Płotnicka²⁶ – dostarczając nielegalną literaturę i pieniądze. Rokhel Guthaltz-Kempinski, świadkini tych wydarzeń – o czym za chwilę, notuje we wspomnieniach: *Często spotykałam [w kibucu – W.M.] postać z Warszawy o „miłych” (nieżydowskich) twarzach*²⁷.

---

²² I. Cukierman, *Nadmiar pamięci...*, s. 114.

²³ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. Listy o Zagładzie*, Warszawa 1997, t. 1, s. 144.

²⁴ H. Grupańska, *Odczytanie listy*, Warszawa 2022, s. 143.

²⁵ K. Sulej, *Siksa*, [w:] *Kwestia charakteru, Bojowniczkę z getta warszawskiego*, red. S. Chutnik, M. Sznajderman, Wołowiec-Warszawa 2023, s. 246.

²⁶ K. Urbański, *Zagłada społeczności...*, s. 76.

²⁷ R. Guthaltz-Kempinski, *The Bunker*, tłum. Pamela Russ, [w:] *Ostrowiec. A Monument...*, s. 342 [dostęp: 31. 08. 2024].

Ryc. 4. Muzycy i uczestnicy koncertu w getcie ostrowieckim, 1942 r., fot. Sz. Muszkies. Archiwum rodzinne Muszkiesów.

Co prawda getto było strzeżone, ale nie znaczy to, że istniała jego pełna izolacja. Istniał Urząd Pocztowy posiadający telefony, dość regularnie dochodziły listy z innych gett, wiedeńczycy otrzymywali paczki z prawie całej Europy. Istniał kontakt z gettami w Warszawie, Kielcach, Radomiu i Sandomierzu. Emanuel Ringelblum w październiku 1941 r. zanotował: *Słyszałem od kogoś, kto wrócił z Ostrowca Św., że Żydzi są tam zatrudniani przez Niemców w wielkich fabrykach*²⁸. Ringelblum nazwał ten okres „jawną konspiracją”, w której rozwijało się życie społeczno-kulturalne. Na przykład wysiedlony z Łodzi Seweryn Szabse Pietruszka, skrzypek i dyrygent tamtejszej filharmonii, zorganizował w ostrowieckim getcie orkiestrę. Najprawdopodobniej zimą lub wczesną wiosną 1942 r. zorganizowano koncert dobroczynny na rzecz najbiedniejszych²⁹. Na widowni koncertu zasiedli znamienici obywatele Ostrowca, a wśród nich dentysta Wacholder, prezes Judenratu Rubinsztajn, urzędnicy rady Mosze Alterman i Dawid Djament. Nie mogło zabraknąć też artystycznej rodziny Muszkiesów, tym

²⁸ E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego*, Warszawa 1983, s. 328.

²⁹ W. Mazan, *Szumł Muszkies. Fotograf profesjonalny*, Ostrowiec Świętokrzyski 2016, s. 118.

bardziej, że ich starsza uzdolniona muzycznie córka grała w gettovej orkiestrze na pianinie. I to właśnie ojciec małej Chai, który przed wojną prowadził renomowany zakład fotograficzny „Rembrandt” wykonał zdjęcie, dzięki któremu możemy poznać twarze ich wszystkich.

Ryc. 5. Akwarela Jana Fazanowicza ukazuje ul. Łżecką, z prawej strony fragment domu Silmana, w centrum dom Heinego, początek lat 40. Zbiory Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim.

W kwietniu 1942 r. w kilku miastach w dystrykcie radomskim władze niemieckie przeprowadziły tzw. „akcje”, jak nazywano zorganizowane mordy dokonane na Żydach. Celem owych „akcji” było wyeliminowanie liderów żydowskiego życia społecznego oraz zastraszenie i sterroryzowanie ludności. W Ostrowcu 28 kwietnia 1942 r., między godziną 4 a 6 rano, zamordowano trzydzieści sześć osób, a siedemdziesiąt dwie wysłano do Auschwitz. Tego dnia zginęli m.in. Mandel Zeisel i Ludwik Wacholder³⁰.

---

³⁰ Pełna lista ofiar: Ela Bajerman, Froim Blum, Jankiel Blum, Bajla Cukierfajn zd. Berenstajn, Liba Fiszer, Szymon Fiszman, Ela Fiszman, Izrael Grynewajg, Mordka Grynewajg, Icek Ałter Grynberg, Szlama Naftula Kacelenboim, Chaim Ida Kristal, Icek Kudłowicz, Aron Majerczyk, Szymon Majerczyk, Szymon Majerczyk, Icek-Josek Maliniak, Dawid Kopel Mandelbaum, Szycja Mincberg, Berek Morgensztern, Dawid Pałac, Chersz

W Archiwum Ringelbluma zachował się list wysłany 30 kwietnia 1942 r. z Ostrowca do kierownictwa Hechaluc-Dror w getcie warszawskim, w którym w zaszyfrowanej formie informowano o wydarzeniu: *To samo i do nas dotarło. Oddaliśmy już dwa razy po 18, a choroba jeszcze trwa*³¹. List ten dowodzi istnienia łączności ostrowieckich konspiratorów z podziemnymi organizacjami w warszawskim getcie.

W kilku opracowaniach historycznych pojawiają się lakoniczne wzmianki o istnieniu na jesieni 1942 r. grupy, która przygotowywała *zbrojne wystąpienie na wypadek wysiedlenia Żydów z tego miasta. Ich plany zostały pokrzyżowane przez fałszywe informacje podawane przez Judenrat, a dotyczące odłożenia eksterminacji ostrowieckich Żydów*³². Wydaje się, że owym „pokrzyżowaniem planów” był raczej fakt, że grupie Brojdego nie udało się przekonać Judenratu do organizacji samoobrony na większą skalę. Na temat owej konspiracji, jej możliwościach bojowych i podjętych działań więcej światła rzucają wspomnienia Rokhel Guthaltz-Kempinski zamieszczone w ostrowieckiej księdze pamięci. Były one spisane w języku jidysz i dopiero w 2023 r. przetłumaczone na język angielski³³. Rokhel była członkinią grupy Brojdego, więc jej wspomnienia posiadają nieocenioną wartość naocznego świadectwa. W tekście zatytułowanym „The Bunker” relacjonuje ona działalność grupy podczas wysiedlenia³⁴. Młodzież z kibucu zgodnie z poleceniem Beryla zbudowała kryjówkę w domu Silmana przy ul. Hłżeckiej. „Schron” – jak nazywali skrytkę – powstał z odgradzenia części pokoju na drugim piętrze. Wejście ukryte było na poddaszu. Małe okienka, tzw. „dymniki” zasłonili tak, żeby przez szpary móc widzieć, co dzieje się na zewnątrz.

Pierwsze wysiedlenie w Ostrowcu rozpoczęło się w sobotę 10 października 1942 r. około godziny czwartej rano. Spędzono ludzi na Rynek i dokonano selekcji. Wyselekcjonowanych robotników – dwa tysiące osób – po wysiedleniu osadzono w tzw. małym getcie przy ulicy Hłżeckiej. Pozosta-

---

Dawid Pancer, Pinkwas Pancer, Joel Ibenbaum, Srul Mojsze Szerman, Estera Mariem Sztajnglas, Frajdla Sztajnglas, Izrael Chaim Sztam, Josek Targownik, Ludwik Wacholder, Majer Wajnberg, Szyja Wajsdorf, Izrael Nachman Wajsfeld, Szlama Lejb Wigdorowicz, Mandel Zeisel, Jojna Zylberman.

³¹ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, Listy o Zagładzie, Warszawa 1997 t. 1, s. 142.

³² E. Fąfara, *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 558, K. Urbański, *Zagłada społeczności...*, s. 84. Urbański wymienia ponadto nazwiska konspiratorów: Maria i Dawid Szulmanowie, bracia Gutmanowie i Frydland oraz bracia Kopel i Mosze Stein oraz Dawid Kempieński, zob. też K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 208.

³³ Tłumaczenie zlecił i sfinansował Avi Borenstein.

³⁴ R. Guthaltz-Kempinski, *The Bunker...*, s. 342-344.

li wieczorem zostali popędzeni na dawny stadion sportowy przy ul. Sienkiewicza, gdzie przez kilka dni byli przetrzymywani pod gołym niebem. Tego dnia było zimno i padał deszcz ze śniegiem, także w nocy. Pierwszy transport do obozu zagłady w Treblince miał miejsce w środę 14 października. Drugi transport odbył się 16 października w piątek. Wówczas wywieziono m.in. dzieci żydowskie, które od kilku dni były wyłapywane w mieście. Wydaje się, że Rokhel Guthaltz-Kempinski zapamiętała to wydarzenie jako przykład cichego, biernego bohaterstwa: *To dla mnie również zaszczyt wspomnieć o Chanie Grinblat z ulicy Szerokiej. Z dzieckiem na ręku szła na czele wszystkich ostrowieckich dzieci, które kierowano do Treblinki. Powiedzmy tu, że nasz Janusz Korczak to była Chana Grinblat z ulicy Szerokiej*³⁵. Trzeci, ostatni transport odszedł z Ostrowca 23 października³⁶. Ogółem w czasie pierwszego wysiedlenia deportowano do obozu zagłady w Treblince około dwanaście tysięcy osób.

Wróćmy do wspomnień Guthaltz-Kempinski dotyczących grupy Brojdego. Jest w nich opis podjętego przez nią działania, które miało zatrzymać wysiedlenie lub przynajmniej zdestabilizować jego przebieg. Trzy osoby: Lejb Rappaport, Sura Silman i Dawid Szulman wymknęli się nocą z kryjówki i próbowali podpalić dach domu Moszka Frydlewskiego, stojącego przy ul. Hżeckiej blisko rynku. Guthaltz-Kempinski: *Pamiętam, jak weszli do „schronu” przemoknięci od deszczu i zawołali: „Beryl, zapaliliśmy!”. Ileż odwagi musieli mieć, żeby dokonać tego czynu*³⁷. Pożar został jednak ugaszony przez ulewny deszcz. Mimo niepowodzenia był to „chrzest bojowy” przyszłych powstańców.

Kryjówka była dobrze przygotowana. Znajdowało się w niej około trzydziestu osób. Ich uzbrojenie stanowiły wyłącznie koktajle Mołotowa. W bunkrze przebywali także cywile. Cytat: *Wśród nich pani Rubin z Bielska i jej synek „Bobuś”, wyjątkowo piękne dziecko, które stoi mi przed oczami do dziś: głowa ciemnych loków i dwoje żydowskich oczu, w których odbija się cały nasz ból. Dziecko rozumiało powagę sytuacji, mimo że było tak małe. Warto zauważyć, że przez cały czas nie płakał, a nawet nie mówił. Od czasu do czasu piękna pani Rubin zwracała się do ojca z zagadkowym pytaniem: „Tatteshhe [drogi ojcze], dziecko!” Ale dziadek nie miał nic do powiedzenia i w milczeniu tylko kręcił głową.* W kontekście tych osób Rokhel Guthaltz-Kempinski przytacza słowa Brojdego, które być może są zmitologizowane, ale pobrzmiewa w nich determinacja młodych ludzi, którzy weszli na drogę walki: „Nie wezmą Bobusia, póki żyjemy!” Grupa ukrywała się w kry-

---

³⁵ R. Guthaltz-Kempinski, *The Bunker...*, s. 344.

³⁶ Relacja: Henryk Malach i Hinda Malachi, AIPN BU 2323/1044, s. 46-62.

³⁷ R. Guthaltz-Kempinski, *The Bunker...*, s. 344.

jówce prawie dwa tygodnie, czyli przetrwała w niej wysiedlenie. Po tym czasie grupa została rozwiązana i jej część – kilkanaście chłopców i dziewczyn – przeniosło się do Warszawy. Z ostrowieckiej grupy Brojdedo walczącej w powstaniu w 1943 r. wojnę przeżył jedynie Dawid Sztajn.

Należy też wspomnieć o wysiłku jaki włożyli w ochronę swojego rebe-go miejscowi chasydzi. Chaskiel Halsztuk, rabin Ostrowca ukrywany był do grudnia 1942 r. najpierw w Ostrowcu, następnie w Sandomierzu. By go schwycić, Niemcy posłużyli szantażem. Zagrozili, że spalą żywcem stu Żydów, jeśli rabin się nie ujawni. Gdy to zrobił, skazali go na śmierć. Wówczas zgłosiło się dwudziestu jego wyznawców, którzy gotowi byli oddać za niego życie. 13 grudnia 1942 r. zamordowani zostali rabin Ostrowca i ochotnicy³⁸.

W ostatniej fazie istnienia getta wielu młodych Żydów podejmowało próby uciezki, by dołączyć do polskich oddziałów partyzanckich działających na tym terenie. Uciekinierów z gett rekrutowała powstająca partyzantka komunistyczna. Tragiczny finał miała próba dołączenia do Armii Krajowej. Czternaście osób³⁹ należących do grupy konspiracyjnej młodzieży zostało brutalnie zamordowanych 9 lutego 1943 r. w lesie koło wsi Bukowie pod Ostrowcem przez członków lokalnych struktur polskiego podziemia. Co w tej sprawie dodatkowo bulwersuje to fakt, że zaprzysiężenia Żydów na członków AK dokonano bezpośrednio przed ich wymordowaniem⁴⁰. Wydarzenie to zablokowało innym tę drogę ratunku, w której pokładali duże nadzieje. Do wyjścia z getta przygotowywały się dwie kolejne grupy. Wolf Fajnsztadt po wojnie wspominał: *Było nas na początku 47 członków, zostało 30. Na skutek tego nasza akcja w getcie została wstrzymana do marca 1944 roku*⁴¹.

---

³⁸ A. R., *The Martyrdom of the Last Ostrovtser Rebi*, tłum. Y. Anis, [w:] *Ostrowiec. A Monument ...*, s. 110, [dostęp: 31. 08. 2024].

³⁹ Nazwiska ofiar: Majer Lejbuś Worcman, Icek Keinig, Abus Kudławicz, Rywon Jakubowicz, Josek Frydland, Alek Glat, Dawid Grojskop, Moten Wajnsztok, Mejbuś Mauer, Szlama Szerman, Majlech Brafman, Kelman Grynberg. Poranieni: Tolek Nasielski, Szlama Icek Cwajgman. Zob. A. Skibińska, D. Libionka, „Przysięgam walczyć o wolną i potężną Polskę, wykonywać rozkazy przełożonych, tak mi dopomóż Bóg”. Żydzi w AK. Epizod z Ostrowca Świętokrzyskiego, [w:] „Zagłada Żydów. Studia i materiały”, nr 4, 2008, s. 300.

⁴⁰ A. Skibińska, D. Libionka, „Przysięgam walczyć...”, s. 287-323.

⁴¹ Relacja: Wolf Fajnsztadt, AŻIH, 301/945, k. 1.

³⁷ K. Urbański, *Zagłada społeczności...*, s. 80.

Ryc. 6. Obóz pracy przymusowej dla Żydów przy Zakładach Ostrowieckich, 1943 r. <https://zydowskiostrowiec.blogspot.com/> [dostęp: 30.10.2024].

10 stycznia 1943 r. Niemcy przeprowadzili drugie wysiedlenie, a pod koniec marca kolejne, które oznaczało ostateczną likwidację getta w Ostrowcu. Były to wydarzenia równie brutalne jak pierwsze wysiedlenie. Towarzyszyły im masowe rozstrzelania i transport około dwóch tysięcy ludzi do obozu zagłady w Treblince⁴². Terror miał obezwładnić ofiary. Ale nawet w tak skrajnych momentach nieliczni stawiali opór. Miriam Gutholz-Feldman wyskoczyła z transportu tuż przed Treblinką i ocalała życie⁴³.

W Ostrowcu pozostało tylko około tysiąca Żydów – przymusowych pracowników zakładów przemysłowych. Trafili oni do obozu pracy przy Zakładach Ostrowieckich. Wbrew niemieckim staraniom odczłowieczenia więzionych ludzi, byli oni zdolni do podjęcia decyzji o ucieczce z obozu. Izrael Krajndels (Ira Crandell) w swej powojennej relacji mówi wprost: *Nigdy nie wiedzieliśmy, co przyniesie następny dzień. Dlatego postanowili-*

---

⁴² *Encyclopedia of camps and ghettos...*, s. 269.

⁴³ M. Gutholz-Feldman, *I „Was” in Treblinka*, tłum. Y. D. Shulman, [w:] *Ostrowiec. A Monument...*, s. 403-405.

śmy uciec z obozu pracy, aby pozostać przy życiu⁴⁴. Zdeterminowany, zaopatrzone z nóż do obrony i złoto dla opłacania schronienia i pożywienia, uciekł w styczniu 1944 r. Wraz z 16 innymi ukrywał się do końca wojny w gospodarstwie Marianny i Tadeusza Pastuszków w Chmielowie⁴⁵. Podkreślić należy niezwykłą zaradność uciekinierów, którzy pomimo obozowego terroru postępowali racjonalnie i skutecznie.

Z relacji Fajnsztadta wynika, że grupą zakonspirowanej młodzieży w obozie pracy kierowali dwaj bracia Sztajn, Kopel i Mojżesz⁴⁶ (starsze rodzeństwo znanego nam już Dawida Sztajna z grupy Brojde). Dodatkowo wspomina o broni palnej, którą posiadała grupa, choć wydaje się to mało prawdopodobne zważywszy na reżim zaprowadzony w obozie przez komendanta Werkschutzu Rajmunda Zwierzynę i nadgorliwie wypełniających jego rozkazy zarządców policji żydowskiej⁴⁷. W czerwcu 1944 r. owi bracia Sztajn podjęli próbę ucieczki z obozu. Po zadenuncjowaniu przez żydowskiego policjanta zostali złapani i brutalnie zamordowani na oczach całego obozu na placu obozowym.

W końcu lipca 1944 r. miała miejsce kolejna pokazowa egzekucja na więźniach próbujących ucieczki. Zrozpaczony i doprowadzony do ostateczności 18-letni mieszkaniec pobliskiego Bodzechowa o nazwisku Guttholc (nie znamy imienia) tuż przed egzekucją rzucił się na komendanta i niemal wyrwał mu pistolet, który w trakcie szamotaniny wystrzelił. Wywiązała się strzelanina, a jej ofiarami padło kilku więźniów⁴⁸. W tych dniach nastąpiła chaotyczna likwidacja obozu, podczas której wiele osób zbiegło, m.in. wspomniany wyżej Wolf Fajnsztadt⁴⁹. Ukrywali się w lasach, prześladowani przez Niemców i polską partyzantkę. Zdziesiątkowani do-czekali przejścia frontu w styczniu 1945 r.

---

⁴⁴ Relacja: Izrael Krajndels, jewsofostrowiec.com/wp-content/uploads/2021/04/Israel-Krajndels-TESTIMONY1.pdf, s. 5 [dostęp: 31. 08. 2024].

⁴⁵ W 1984 r. Marianna i Tadeusz Pastuszka zostali uznani za Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata, zob. collections.yadvashem.org/en/righteous/4035156 [dostęp: 31.08. 2024].

⁴⁶ Relacja: Wolf Fajnsztadt, *AŻIH*, 301/945, k. 1.

⁴⁷ J. Szymczak, *Ja łebków nie dawałem. Procesy przed Żydowskim Sądem Społecznym*, Wołowiec 2022, s. 192.

⁴⁸ K. Urbański, *Zagłada społeczności...*, s. 81.

⁴⁹ Relacja: Wolf Fajnsztadt..., Cytat: *Następnie objął nad nami kierownictwo Dawid Kempniński z Konina, pod jego to komendą przerwaliśmy 25 lipca 1944 roku druty la-growe i uciekliśmy do lasu. Było nas 29.*

Ryc. 7. Kadr z radzieckiego filmu o wyzwoleniu Auschwitz, od lewej: druga Miriam Friedman, czwarta Ruta Muszkies, piąta Pesa Balter, 1945 r. Wikipedia.

W pierwszych dniach sierpnia 1944 r. obóz zlikwidowano, a więźniów wysłano do Auschwitz. Osobnymi transportami dotarło tam wówczas 1443 ostrowieckich Żydów i 306 Żydówek⁵⁰. Były wśród nich także dzieci, między innymi trzy ostrowczanki, których twarze wszyscy znamy: Miriam Friedman, Pesa Balter i Ruta Muszkies, uwiecznione w filmie o wyzwoleniu Auschwitz. Wówczas nastoletnie dziewczynki strauatyzowane nieludzkimi doświadczeniami, wyniszczone chorobami i głodem. Dziś są starszymi paniami, z nowymi nazwiskami po mężach (kolejno: Miriam Ziegler, Paula Lebovics i Ruth Webber). W 2016 r. w Ostrowcu – podczas premiery książki o jej ojcu fotografie – Ruth Webber mówiła:

---

⁵⁰ *Żydzi polscy w KL Auschwitz. Wykazy imienne*, opr. Stanisław Mączka, Warszawa 2004, s. 395.

To było 10 dni przed tym, jak rosyjska armia do nas dotarła, a my czuliśmy się bardzo samotni. Przytulaliśmy się do siebie w baraku, gdzie było ogrzewanie i rozmawialiśmy o tym, co się nam przydarzyło. Wszyscy z nas mieliśmy w sobie wielką nienawiść wobec ludzi, którzy przysporzyli nam tak wiele bólu. Rozmawialiśmy o tym, jakie to okropne rzeczy zrobimy im pewnego dnia. Ale potem zdałam sobie sprawę z tego, że jeśli zrobilibyśmy im te rzeczy, byłabym taka jak oni. I pomyślałam sobie – ‘Odmawiam bycia taką jak oni’.

To był punkt zwrotny dla mnie. Wtedy to stwierdziłam, że pomimo całego bestialstwa, którego doświadczyłam, pomimo kominów, komór gazowych, egzekucji i tortur, które mnie otaczały – byłam żyjącą i kierującą się zasadami ludzką istotą. Miałam 9 lat i wiedziałam o tym⁵¹.

Abstrakt: Artykuł zarysowuje formy i skalę żydowskiego ruchu oporu w Ostrowcu w czasie II wojny światowej. Opór cywilny przejawiał się w pomocy socjalnej, w konspiracyjnej działalności edukacyjnej i kulturalnej. Z czasem żydowska młodzież przygotowywała opór zbrojny – samoobronę. Cześć z nich szukała możliwości walki w polskiej partyzantce, co czasami kończyło się tragicznie. Niektórzy zdecydowali się na szukanie schronienia po aryjskiej stronie. Nieliczni przeżyli pobyt w obozach pracy i obozach koncentracyjnych. Artykuł przedstawia wybrane osoby i wydarzenia w świetle nowych tłumaczeń z tzw. ostrowieckiej księgi pamięci.

Słowa kluczowe: żydowski ruch oporu, II wojna światowa, konspiracja. Jewish resistance movement, World War II, conspiracy.

BIBLIOGRAFIA:

- ✓ Archiwum Ringelbluma. *Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. Listy o Zagładzie*, tom 1, Warszawa 1997.
- ✓ Cukierman I., *Nadmiar pamięci (siedem owych lat). Wspomnienia 1939-1946*, Warszawa 2000.
- ✓ *Encyclopedia of camps and ghettos 1933-1945*, vol. II, *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, Part B, www.ushmm.org/research/publications/encyclopedia-camps-ghettos
- ✓ Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983.
- ✓ Grupińska Hanka, *Odczytanie listy*, Warszawa 2022.

---

⁵¹ Przemowa Ruth Webber podczas premiery książki „Szumł Muszkies. Fotograf profesjonalny”, 29 października 2016 r., <https://blogwbudowie.blogspot.com/2016/11/przemowa-ruth-webber.html> [dostęp: 31.08.2024].

- ✓ *Kwestia charakteru. Bojowniczi z getta warszawskiego*, red. S. Chutnik, M. Sznajderman, Wołowiec – Warszawa 2023.
- ✓ Langer E., *The Ostrowiec Aid Society for Konin Refugees*, tłum. L. Raichman [w:] *Memorial Book Konin*, Tel Aviv 1968.
- ✓ Mazan W., *Szumul Muszkies. Fotograf profesjonalny*, Ostrowiec Świętokrzyski 2016.
- ✓ *Ostrowiec. A Monument on the Ruins of an Annihilated Jewish Community*, red. Gershon Silberberg, Meir Shimon Geshuri, Tel Aviv 1971.
- ✓ Relacja: Chaim Langer, AIPN BU 2323/986.
- ✓ Relacja: Henryk Malachi i Hinda Malachi, AIPN BU 2323/1044.
- ✓ Relacja: Izrael Krajndels, jewsofostrowiec.com/wp-content/uploads/2021/04/Israel-Krajndels-TESTIMONY1.pdf, s.5
- ✓ Relacja: Wolf Fajnsztadt, AŻIH, 301/945.
- ✓ Renz R., *Żydzi w Ostrowcu w Polsce odrodzonej*, [w:] *Żydzi Ostrowieccy. Zarys dziejów*, Ostrowiec Świętokrzyski 1996.
- ✓ Ringelblum E., *Kronika getta warszawskiego*, Warszawa 1983.
- ✓ Skibińska A., Libionka D., „Przysięgam walczyć o wolną i potężną Polskę, wykonywać rozkazy przełożonych, tak mi dopomóż Bóg”. *Żydzi w AK. Epizod z Ostrowca Świętokrzyskiego*, [w:] „Zagłada Żydów. Studia i materiały”, nr 4, 2008.
- ✓ Szymczak J., *Ja łebków nie dawałem. Procesy przed Żydowskim Sądem Społecznym*, Wołowiec 2022.
- ✓ Urbański K., *Zagłada społeczności żydowskiej Ostrowca Św. w okresie II wojny światowej*, [w:] *Rejon Ostrowca Świętokrzyskiego w okresie II wojny światowej*, red. W. R. Brociek, Ostrowiec Świętokrzyski 1999.
- ✓ Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004.
- ✓ *Żydzi polscy w KL Auschwitz. Wykazy imienne*, oprac. S. Mączka, Warszawa 2004.